

ԶԻՆԱԽԴԱ ԲԱԼԱՅԱՆ. Արցախը XIX դարի հայ գրականության մեջ, *Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2021, 832 էջ**:

Բանալի բառեր՝ Զինախդա Բալայան, Արցախ, Անկախության շարժում, Պլատոն Զուբով, Բաֆֆի, Մուրացան, Ապրես Բեկնազարյանց, Մակար Բարխուդարյան, գրական ժանր, բանագիրություն:

Երեք տասնամյակ առաջ, Անկախության շարժման հզոր ալիքի ներքո, մասնավորապես՝ արցախյան ազգային-ազատագրական պատերազմի հաղթական ելքի և Արցախի Հանրապետության (ԱՀ)

ինքնորոշմանն ուղղված իրավական քայլերի համատեքստում, օրակարգային դարձավ այդ ամենը նաև պատմագիտական, գրական-մշակութային փաստերով, վերլուծություններով հիմնավորելու և ամրապնդելու խնդիրը: Ավելորդ է ասել, որ այսօր, երբ 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի արդյունքում, ցավոք, մենք դարձյալ կանգնել ենք հազարավոր հայ քաջորդիների կորստի և Հայոց Արցախի պատմական տարածքների մեծ մասի բռնազավթման փաստի առջև, անշուշտ, ավելի է շեշտադրվում նշված խնդրի իրականացման կարևորությունը:

Ըստ էության, հենց այդ նպատակին է ուղղված արցախցի բանաստեղծ, արձակագիր, բանասեր, գրականագետ, մանկավարժ, Արցախի և Հայաստանի գրողների միության անդամ Զինախդա Բալայանի «Արցախը XIX դարի հայ գրականության մեջ» ծավալուն մենագրությունը, որը բոլորովին վերջերս նա հաջողությամբ պաշտպանել է որպես դոկտորական ատենախոսություն: Ուսումնասիրությունը հրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի, Արցախի պետական համալսարանի (ԱրՊՀ) գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոնի բանասիրական ֆակուլտետի և ԱՀ ԱրՊՀ գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ ու որոշումներով:

Զինախդա Բալայանը ծնվել է 1954 թ. Հայոց Արցախի պատմական Վառանդական աշխարհի Ավետարանոց մելիքանիստում (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջան, գյուղ Չանախչի): Ավարտել է Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի լեզվագրական ֆակուլտետը: 1980-ական թվականներին սկսված Արցախյան շարժման նախաձեռնողներից և ակտիվ մասնակիցներից է: Հետագա տասնամյակներին զբաղվել է գրական-գիտական-մանկավարժական եռանդուն գործունեությամբ:

* Ներկայացվել է 26. I. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 23. III. 2023 թ.:

Նախ ընդգծենք, որ սույն մենագրությունն արդյունք է հեղինակի՝ տասնամյակների հետազոտական տքնաջան աշխատանքի: Մինչ այս, նույն թեմատիկայի շրջանակներում, 2004 թ. նա հրատարակել է «Արցախը XIX դարի հայ գրականության մեջ և մշակույթում» ընդհանուր խորագրով ուսումնասիրության առաջին մասը՝ «Պատոն Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպը» ենթավերնագրով, 2014 թ.՝ «Մուրացանի գեղարվեստի պարադիգմաների փոխադասական մեկնությունները» պատմաբանասիրական ուսումնասիրությունները:

«Արցախը XIX դարի հայ գրականության մեջ» մենագրությունը բաղկացած է ներածությունից, վեց գլխից [«Բաֆֆի. թարգմանական և վիպապատմական անդրադարձներ», «XIX դարում Արցախի մասին մերժված գիրքը (Ապրես Բեկնազարյան, «Գաղտնիք Ղարաբաղի»), «Արցախը Մուրացանի գեղարվեստում», «Արցախը XIX դարի ուղեգրություններում», «Արցախը XIX դարի պատմագեղարվեստական երկերում», «Արցախը բանահյուսական նյութի գրական մշակման մեջ»] (առանձին ենթաբաժիններով), եզրակացությունից, հավելվածներից և օգտագործված գրականության՝ բավական պատկառելի ցանկից, որն ընդգրկում է՝ բնագրեր-ակզբնաղբյուրներ (հայերեն և ռուսերեն), տեսաքննական աղբյուրներ (հայերեն և ռուսերեն), օտար աղբյուրներ (ֆրանսերեն), պարբերական մամուլ, այդ թվում՝ հանդեսներ, թերթեր (հայերեն և ռուսերեն), արխիվներ, էլեկտրոնային կայքեր. ընդհանուր հաշվով՝ 177 անուն:

Միանգամայն գիտակցելով ընտրված հիմնախնդրի ծավալայնությունը՝ Զ. Բալայանը «Ներածություն» մեջ նշում է, որ «Թեմայի շրջանակները բավական լայն են, ուստի մենք աշխատանքում որպես խնդրի լուսաբանության առաջին փորձ, նախընտրել ենք առանցքային այն հուշարձանները, որոնք առավել խորությամբ են ներկայացնում Արցախի գրականությունն ու պատմությունը, ազատասիրության ոգիսականը, բնաշխարհագրական պատկերը, ստեղծագործողին, քաղաքական նկարագիրը» (էջ 14): Իսկ այդ ամենի գլխավոր «նպատակն ու խնդիրը Արցախի հայտնությունն է XIX դարի գրականության մեջ» (էջ 23):

Նշենք, որ հիշյալ աշխատության մեջ Զ. Բալայանի հիմնավոր և ծավալուն անդրադարձը ռուս պատմավիպագիր, պատմաբան-աշխարհագրագետ Պատոն Զուբովի Արցախին նվիրված պատմավեպին, պատահական չէ: Ժամանակին այն արժանացել է հայ մտավորականների, գրողների (Միք. Միանասարյանց և այլք), այդ թվում՝ Բաֆֆու ուշագրությունը. այն աստիճան, որ նա թարգմանել է վեպը ռուսերենից հայերեն¹: Ընդ որում՝ ինչպես վերջինս նշել է «Թարգմանչից» վերնագրով առաջաբանում, թարգմանությունը կատարել է «Խամսայի մեղիքությունները» ավարտելուց հետո՝ այդ երկու գործերը համարելով «միմյանց փոխլրացնող»: Ահա թե ինչու մենագրության հեղինակը ևս նպատակահարմար է գտել այդ երկերի քննությունը մի գլխի երկու ենթաբաժինների մեջ ներկայացնել՝ «որպես միևնույն հեղինակի՝ նույն թեման

¹ Պ. Զուբով. Ղարաբաղի աստղագետը կամ Շուշի բերդի հիմնարկությունը 1752 թ.: Անդրկովկասեան պատմական վէպ, թարգմանություն Բաֆֆի, Թիֆլիզ, 1882:

ամփոփող երկու տարբեր գրքեր՝ մեկը թարգմանական, մյուսը սեփական» (էջ 23): Ավելացնենք նաև, որ ինչպես հաստատում է Զ. Բալայանը, Պլ. Ջուբովի վեպը «առաջին թարգմանական վեպն է Արցախի մասին, Արցախի պատմության առաջին գեղարվեստական անդրադարձը...» (էջ 39): Ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հետազոտողները կարևորել են «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպում արտացոլված հաստատումները՝ Արցախի հայության պատմական արմատների, հայ-պարսկական, հայ-ռուսական, ռուս-պարսկական փոխհարաբերությունների, իր ինքնության համար արցախահայության դժվարին պայքարի, նաև ողբերգական հետևանքների վերաբերյալ:

Աշխատության «Առաջաբանում» բ. գ. դ., պրոֆ. Սոկրատ Խանյանը նկատում է. «Կան ժողովրդի գոյատևման հետ կապված երևույթներ, որոնք անհատներին տանում են դեպի գիտություն» (էջ 5): Ըստ այդմ, նա համոզված է՝ մենագրության հեղինակին դեպի Պլ. Ջուբովի պատմավեպը մղած «ներքին կամ արտաքին գաղափարը» եղել է «Հայոց Աշխարհի Արևելից կողմանց դուռ ու դարպաս հանդիսացող Արցախի ճակատագիրը», նաև այն, որ վեպում «լուրջ խոսք կա /.../ հին ժամանակներում հայության ուժերով» կառուցված Շուշի բերդի հիմնադրման մասին (էջ 4):

Աշխատության՝ մեկ այլ կարևոր հարցադրումն առնչվում է քննարկվող երկերի՝ մասնավորապես՝ Բաֆֆու «Խամսայի մելիքություններին» ժանրի ճշգրտմանը՝ գրականություն են, թե՞ պատմագիտություն: Ըստ մենագրության հեղինակի, գրականություն են, քանի որ նախկինում մեծամասամբ ուշադրության առանցքում են եղել «ազգային-ազատագրության գաղափարի հարցադրումները՝ անտեսելով երկի սյուժեների ընթացքը հատկանշող տարաբնույթ կենսապատկերների, ժողովրդական ստեղծագործ ոգու իմացական և բարոյական, գեղագիտական, փիլիսոփայական նշանակությունը, կերպարների մեկնության բաֆֆիական հարցադրումները, այդ ամենից ուղղորդված գեղարվեստական-փիլիսոփայական ու հայրենագիտական ընթերցումները» (էջ 151): Ուստի, Զ. Բալայանը երկերի հետազոտությունը կատարել է նաև նշանագիտական, այսինքն՝ ժանրային սահմանների ճշգրտման մեթոդով:

Կարծում ենք՝ հարցադրումը, ըստ էության, ճիշտ է, քանզի գրողի գրչից ելած ցանկացած երկ (եթե, իհարկե, հայտնի չափանիշներով նախապես մտահղացված գիտական աշխատություն չէ ու չի հավակնում այդպիսին լինել) գրականություն է՝ անկախ ժանրային զանազանությունից՝ հուշագրություն, նոթագրություն, ուղեգրություն, պատմաքննական ակնարկ (ինչպես որակվել է Բաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները») և այլն: Այլապես գրականությունից դուրս կմնան հայ և օտարագրի բազմաթիվ դասական գրողների շատ ու շատ գործեր:

Աշխատության մեջ նաև արծարծվում է Ապրես Բեկնազարյանցի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»² գրքի հեղինակի իսկության և այդ երկի պատմական հավաստիության խնդիրը: Հանգամանորեն ներկայացնելով իր ժամանակին այդ երկի վերաբերյալ պատմաբան Լեոյի և Բաֆֆու մերժողական կարծիքները,

² Ա. Բ է կ ն ա զ ա ր ե ա ն ց. Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս.-Պետերբուրգ, 1886: Տե՛ս նաև՝ Ա. Բ է կ ն ա զ ա ր ե ա ն ց. Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ստեփանակերտ, 2018:

որոնք մեծ չափով պայմանավորված էին նաև «մշակական-մեղվական» պայքարով, նրանց և գրքի իրական հեղինակ ենթադրվող թարգմանիչ-հրատարակիչ Մակար Բարխուդարյանի բանավեճերի պատմությունը, Չ. Բալայանն առաջին անգամ խիզախում է վերազնադատել այն: Կասկածի տակ չառնելով հիշյալ երկի հեղինակի և նրա թարգմանիչ-հրատարակչի իսկությունը, ուրեմն և՛ շարադրանքի պատմական հավաստիությունը՝ նա նաև ընդգծում է, որ գրքում «գեղեցիկ պատկերներով է ներկայացված ու վիպականացված Արցախը» (էջ 313): Հետևապես և՛ «...Գաղտնիք»-ը կարելի է համարել Արցախի պատմության և գրականության, հոգևոր արարումների ազգային արժեքավոր հուշակոթողներից մեկը» (էջ 288): Կարծում ենք՝ այս հարցում ևս խրախուսելի են աշխատության հեղինակի ջանքերը, գրական-պատմական երևույթները նորովի գնահատելու գիտական համարձակությունը:

Մենագրության մեջ ըստ պատշաճի ուշադրություն է հրավիրվում Մեսրոպ Թադիաղյանի «Ճանապարհորդություն ի հայա», Սարգիս Արք. Ջալալյանցի «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան» ուղեգրություններում առկա արցախյան անդրադարձներին, որոնցում շեշտվում է Հայոց պետականության վերակերտման գաղափարի անհրաժեշտությունը: Առանձին գլուխներում հանգամանորեն քննվում են Արցախի պատմության ու ներկայի բարձրարժեք գեղարվեստական արձագանքները ներկայացնող Մուրացանի «Ռուզան», «Խորհրդավոր միանձնուհի», Ղևոնդ Ալիշանի «Արցախ», Մակար Բարխուդարյանի «Արցախ», Լեոյի «Մելիքի աղջիկը» երկերը, ինչպես նաև Արցախը՝ Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբաչի Խաչան) բանահյուսական նյութի գրական մշակումներում («Զուռնա-Տմբա», Ա և Բ հատորներ) և այլն:

Չ. Բալայանի ծավալուն աշխատության գրական արժանիքներից է նաև այն՝ հեղինակն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դնում և արժևորում մի քանի ուշագրավ երկեր, ինչպես բազմավաստակ գրող, գրականագետ, պատմաբան, բանահավաք Հայկունու՝ Եղիշե (Հովակիմ) Գեղամյանցի «Ուխտագնացական ակնարկներ» գիրքը (1885), որը, նրա հավաստմամբ, «հանրամասնական է մնացել նույնիսկ մասնավորաբար Արցախի պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվող հետագա բանասերների և պատմաբանների ուշադրությունից» (էջ 543), Սայաթ-Նովայի, Միսկին Բուրջիի, Առստամ բեկ Աբովյանի, Աշուղ Ղարայի մի շարք գործեր կամ առաջին՝ ամենահին բնագրեր, որոնք ներկայացվում են աշխատության «Հավելվածներ» բաժնում (էջ 800–821):

Հատկանշական է, որ մենագրությունն ունի ընդգծված արդիական ուղղվածություն: Այս իմաստով Չ. Բալայանի աշխատասիրությունը գրված է հայրենասիրական ներշնչմամբ, անցյալի իրողությունները ներկայի հիմնարար խնդիրներին ծառայեցնելու ներքին մղումով, Արցախի և արցախահայության ներկայի ու ապագայի համար սրտացավ մտահոգությամբ: «Գիտական քննության տողերում զգացվում է, որ հեղինակը փաստերի սառը և անտարբեր արձանագրող չէ, այլ ներկայացվող իրադարձություններով ապրող և ակնկոծվող Արցախի դուստրը» (էջ 12), – գրքի իր ներածական խոսքում վկայում է բ. գ. դ. Վարդան Դերիկյանը:

Աշխատությունը, իհարկե, ինչպես ամեն մի ծավալուն գիտական աշխատանք, գերծ է թերություններից: Մասնավորապես, ցանկալի էր, որ հեղինակը

զերծ մնար Արցախի արդիական քաղաքական ճակատագրի վրա հզոր տերությունների ռազմաքաղաքական շահերի ու ձգտումների շուրջ առանձին մեկնաբանություններից, որոնք դեռևս կարոտ են ճշգրտման և, ըստ էության, դուրս են ուսումնասիրության բուն նյութից: Կարծում ենք՝ չարադրանքում տեղ-տեղ կան նաև խմբագրման ենթակա հատվածներ՝ դրանք ավելի հստակ ներկայացնելու նպատակով: Բայց այդ ամենը չի ստվերում հեղինակի կատարած գիտահետազոտական զգալի աշխատանքը՝ քննվող ժամանակաշրջանի պատմաքաղաքական, ազգային, հոգևոր-մշակութային երևույթների վերհանման, գնահատության-վերագնահատության և գիտական արժեւորման ուղղությամբ:

Վերջապես, վերը բերված բոլոր դիտարկումներն ամփոփելով՝ կարող ենք ասել՝ Չ. Բալայանի «Արցախը XIX դարի հայ գրականության մեջ» մենագրությունը նշված ժամանակաշրջանի գրական բազմաժանր երկերում արցախյան թեմատիկայի արտացոլմանը նվիրված առաջին ամբողջական գիտական վերլուծությունն է, որի ասելիքը՝ գրքի ազդագրի հավաստմամբ, հասցեագրված է ոչ միայն գրողներին ու գիտնականներին, Արցախի պատմությամբ, մշակութամբ, արցախագիտությամբ զբաղվողներին, այլև «ուսանողները, ընթերցող լայն շրջանակներին, ինտելեկտուալ հայությունը...»:

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար: Գիտական հետաքրքրությունը՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, գրականագիտական և գրաքննադատական բազմաթիվ հոդվածների: pdemirchyan@mail.ru